

Lex Lesgever

*Ellis en Elisabeth*

Dochters van Theresienstadt

Een waargebeurd verhaal



# Woord vooraf

Elisabeth Neuberg werd op 21 september 1944 geboren in het concentratiekamp Theresienstadt. Haar geboortebewijs (afgegeven door het nazibewind) bevindt zich op het NIOD, veilig opgeborgen in het archiefdepot samen met vele andere documenten van haar en haar ouders Heinz en Caroline Neuberg. Wie het mapje voor het eerst ziet, zeggen de documenten niet zoveel. Het zijn kale administratieve stukken met op een van de losse blaadjes de schijnbaar betekenisloze aantekening:

*Freu Neuberg Caroline, Q721, wird zur  
Diathermie behandl. empfohlen*

De heer Lesgever bracht de documenten in februari 2007 naar het NIOD. Bij de overdracht kregen ze een korte beschrijving mee: ‘Documenten uit Theresienstadt, onder andere twee spaarbankboekjes en het geboortebewijs van een kind dat werd geboren in Theresienstadt. (...) Achter de documenten zit een verhaal. Dit verhaal schrijft de schenker

nog op en het zal bij de documenten worden gevoegd.’

Met de verschijning van dit boek weten we welke indrukwekkende geschiedenis achter deze documenten schuilgaat. In *Ellis en Elisabeth* lezen we over het levensverhaal van Elisabeth Neuberg, en leren we dat de schijnbaar betekenisloze aantekening op het document in het mapje het leven redde van moeder en dochter Neuberg. Want dankzij de medische indicatie werd het transport van Caroline en Elisabeth naar Auschwitz uitgesteld en konden de twee in Theresienstadt blijven.

Het verhaal van Elisabeth is bijzonder, maar niet uniek. Vlak nadat ze ter wereld kwam, werd in hetzelfde concentratiekamp Ellis de Vries geboren. De moeders van beide kinderen kenden elkaar, ze waren goede vriendinnen en trokken in het kamp met elkaar op. Als door een wonder overleefden zij met hun kinderen de oorlog.

In *Ellis en Elisabeth* beschrijft Lex Lesgever hoe de oorlog op totaal verschillende manieren doorwerkt in de levens van beide kinderen. Lesgever confronteert de lezer met de pijnlijke afwezigheid van het verleden in het leven van Ellis, en met de last van de oorlog die Elisabeth dagelijks met zich meedraagt. Het indringende relaas brengt het vergeten verleden van kinderen als Ellis en Elisabeth tot leven, en het geeft de documenten opnieuw betekenis.

Petra Links, archivaris en teamleider Collecties NIOD

# Proloog

*Perth, april 1997*

Ellis Treleaven was op weg naar haar vader. Het rode stoplicht waar ze voor stond verdween in een waas van prisma's door de tranen in haar ogen. Ze werd opgeschrikt door getoeter en knipperde verwoed... Het is groen. Heftig slikkend reed ze door naar het huis van haar ouders. Nee, dacht ze bij zichzelf, het huis van haar vader. Ze zou er toch echt aan moeten wennen dat haar moeder dood was. Vreemd, overpeinsde ze, tweeënvijftig jaar leven en een jarenlange training als verpleegster op een intensive care bereidden een mens duidelijk toch niet voor op de dood van je moeder.

Ze bereikte zonder ongelukken het huis van haar vader, maar spendeerde nog een paar kostbare minuten aan de flinke huilbui die bij het stoplicht al dreigde. Ze moest nu echt naar binnen, niet omdat haar vader bewust op haar zat te wachten – de dood van zijn vrouw, twee maanden eerder, had hem hard geraakt – maar omdat er nog zo veel gedaan moest worden. Haar vader was niet in staat alle regel- en zoekwerk op zich te nemen, dus dat kwam op zijn kinderen neer.

Andrews auto stond nog niet op de oprit, maar dat was niets nieuws: haar broer was wel vaker te laat en Ellis had al lang geleden besloten zich er niet meer over op te winden. Ze was maar al te blij dat ze er niet alleen voor stond, ook al was ze de oudste van de vier kinderen. Ze stapte uit en besloot haar vader niet te betrekken in haar verdriet. De kans dat hij haar behuilde ogen opmerkte, was klein; de verwerking van zijn eigen verlies nam alles wat hij nog had in beslag.

Op weg naar de voordeur zag ze dat het huis en de tuin wel een opknappbeurt konden gebruiken, maar ze borg die observatie snel weer op. Ze hadden hun handen al vol genoeg. Ze zuchtte, rechtte haar schouders en stak de sleutel in het voordeurslot, overmand door herinneringen.

Twee maanden eerder, op een mooie zomeravond in februari, overleed Ellis' moeder Helen. Een jaar daarvoor werd bij haar slokdarmkanker geconstateerd, een sluipmoordenaar die al snel haar hele lichaam terroriseerde. De artsen waren in eerste instantie nog wel voorzichtig optimistisch, maar al snel bleek dat Helen dit gevecht zou verliezen. Ellis, met al haar ervaring op de ic-afdeling, en haar drie broers namen de verzorging van hun moeder op zich. Het was heftig en confronterend, maar op een vreemde manier ook heel mooi. Helen had het vooral in de drie maanden voor haar dood heel zwaar, en voor Ellis en haar broers was dat misschien nog wel het moeilijkst: machteloos te moeten toezien hoe hun moeder dag na dag zwakker werd, dag na dag moedelozer. Toen ze overleed, waren ze allemaal vreselijk moe en verdrietig, maar zoals het zo vaak gaat op dat soort momenten, ook vreemd opgelucht dat hun moeder geen pijn meer leed en eindelijk rust had.

De eerste weken na de begrafenis hadden ze vooral de tijd genomen om in het reine te komen met hun verlies, maar nu was het tijd voor enige actie. Aangezien Ellis meer vrije tijd had dan haar broers met hun drukke baan, had zij besloten het voortouw te nemen en te beginnen met het ordenen van haar moeders spullen. Gelukkig zou Andrew vandaag komen helpen.

Nadat ze had geconstateerd dat haar vader zoals gebruikelijk in zijn oude stoel lag te dutten, toog ze met een paar vuilniszakken naar de ouderlijke slaapkamer om haar moeders kledingkast op te ruimen. Ze vouwde alle kledingstukken zorgvuldig op en stopte ze voorzichtig in de zakken. Ellis glimlachte even toen ze zich realiseerde wat ze deed. Helen had haar dochter goed opgevoed: bruikbare kleding gooide je niet zomaar weg, ook al riep elke rok nog zo veel herinneringen op! Ze zou ze naar een liefdadigheidsinstelling brengen, er waren vast genoeg vrouwen die blij zouden zijn met de goede kwaliteit van de kleren.

Toen ze de laatste stapel nachtgoed van de onderste plank wilde pakken, viel er een boekje tussenuit. Een oud school-schrift? Nieuwsgierig streek ze over de harde kaft en zag toen het opschrift 'Familieboekje'. De Nederlandse titel verbaasde haar niet, haar ouders kwamen oorspronkelijk uit Nederland, maar Ellis wist verder niet veel over haar moeders jeugd in dat land. Dit had haar wel eens verbaasd en ze had het ook licht betreurd, maar er verder ook weer niet te veel bij stilgestaan: mama zou daar haar redenen wel voor hebben gehad. Ellis' Nederlands was op zijn minst roestig te noemen, maar ze begreep wel voldoende om dit opschrift te kunnen lezen.

Ze sloeg het boekje open en begon de inhoud te ontcijferen. Het bleek over haar, Ellis, te gaan, en bevatte gegevens als geboorteplaats en -jaar. Haar geboortedatum bleek juist, maar haar naam klopte niet. Volgens de gegevens in het boekje heette zij niet Ellis Hayim, maar Ellis de Vries.

Haar eerste reactie was vrij laconiek. Je liep toch geen tweeënvijftig jaar op deze aardbodem rond om te ontdekken dat je iemand anders was dan je altijd dacht te zijn? Maar het stond er echt: Ellis de Vries.

‘Geboorteplaats: Theresienstadt’. Die naam zei haar niets, maar het klonk niet Nederlands. Ook dat klopte niet, ze was in Amsterdam geboren, dat wist ze heel zeker, ook al was ze er sinds haar derde, toen ze naar Australië emigreerden, nauwelijks meer geweest. Ze bladerde verder, maar de andere bladzijden waren leeg. Of nee, daar stond nog iets: ‘Dochter van Leentje de Vries’. Leentje. Zou dat haar moeders Nederlandse naam zijn geweest? Maar waarom wist haar eigen dochter dat dan niet?

En wat stond daar bij ‘vader’?

‘Onbekend’.

Ellis zat roerloos op het voeteneinde van het bed. De kamer draaide en ze probeerde met man en macht wijs te worden uit wat ze zag. Had ze het verkeerd begrepen? Zo goed was haar Nederlands niet. Hoe kon haar vader ‘onbekend’ zijn? Haar vader zat beneden, hij was niet ‘onbekend’! Ze voelde zich alsof ze opgesloten zat in een nachtmerrie.

Ze hoorde beneden een deur open- en dichtgaan. Haar broer riep haar. Eerst rustig, dan allengs dringender, maar ze was niet in staat te reageren. Ze werd helemaal opgeslokt door de enormiteit die haar ogen haar voorschotelden, maar

die haar verstand niet kon bevatten. Keer op keer las ze de woorden, wanhopig op zoek naar een antwoord op de vragen die door haar hoofd joegen. Dit moest over iemand anders gaan. Misschien had haar moeder nog een andere dochter gekregen en daar altijd over gezwegen? Maar het was wel erg toevallig dat dat meisje dezelfde geboortedatum en voornaam had als zichzelf.

Andrew kwam boven, nu echt bezorgd roepend. Hij stapte de ouderlijke slaapkamer in en schrok van de blik in de ogen van zijn zus. Hij opende zijn mond om te vragen wat er was gebeurd, maar Ellis duwde het familieboekje in zijn handen. ‘Kijk!’

Andrew probeerde te lezen, maar begreep natuurlijk het Nederlands niet. Hij was in Australië geboren en had geen enkele affiniteit met de Nederlandse wortels van zijn ouders. Toen zij hem had uitgelegd dat zij het document tussen het linnengoed van hun moeder had gevonden en daarna wie ze volgens dit boekje zou moeten zijn en op welke plek ze ter wereld zou zijn gekomen, keek haar broer haar verbijsterd aan.

‘Wat raar! Theresienstadt is volgens mij een plaats in Polen of Tsjechoslowakije. Ik meen me te herinneren dat het vooral bekendstaat om het concentratiekamp dat daar in de Tweede Wereldoorlog lag. Maar dat kan helemaal niet, jij bent toch in Amsterdam geboren? Nee Ellis, dit is onzin. Er moet een fout zijn gemaakt.’

Ellis schudde verwoed haar hoofd. Dit was een officieel document van de Nederlandse overheid. Het moest wel echt zijn.

Broer en zus keken elkaar zwijgend en in opperste verwarring aan. Toen Andrew zich enigszins had herpakt, vroeg hij



of ze vader al om uitleg had gevraagd. Ellis antwoordde ontkenkend en gaf schoorvoetend toe dat ze daar ook erg tegen opzag. Haar verjaardag had altijd wat pijnlijke herinneringen opgeroepen. Niet omdat haar ouders niet van haar hielden, maar omdat die tijd vooral haar vader deed denken aan die afschuwelijke periode waarin hij opgesloten had gezeten in een Japans concentratiekamp. Hoewel hij heel veel van zijn vrouw en zijn gezin hield, was hij die klap nooit meer helemaal te boven gekomen.

Maar ze begreep dat alleen haar vader een beetje orde kon scheppen in de chaos, dus gesteund door Andrew liep ze aarzelend de trap af.

Haar vader was wakker, hoewel hij wat verwezen voor zich uit zat te staren. Ellis slikte bij het zien van zijn oude, doorderde handen, die met de palmen omhoog in zijn schoot lagen. Het had iets zo weerloos, dat ze zich nog schuldiger voelde zijn relatieve rust te verstoren, maar ze móést het weten.

‘Pa, in dit boekje staat dat mijn echte naam Ellis de Vries zou zijn, en niet Ellis Hayim. Klopt dat?’

Aby Hayim, tweeëntachtig jaar oud, maar al twee decennia zo in zijn eigen wereld verzonken dat zijn kinderen maar moeilijk toegang tot hem konden krijgen, zweeg, maar aan een lichte beweging van zijn ogen zag Ellis dat hij de vraag wel degelijk had gehoord. Toch reageerde hij niet. Mogelijk waren de restanten van zijn geest aan het inventariseren welk antwoord zijn dochter op dit moment de minste schade zou berokkenen.

Na een tijdje knikte Aby. De communicatie verliep inmiddels voornamelijk door knikken en nee-schudden, wat de begrijpelijkheid niet altijd ten goede kwam, maar dit was

wel degelijk knikken, geen schudden. De grond onder Ellis' voeten leek weg te zakken.

'En mijn vader? Jij bent toch mijn vader?'

Stilte. Toen: schudden.

Met het idee dat ze niet genoeg adem kon krijgen, wurgde Ellis de woorden uit haar mond: 'Ben ik in Theresienstadt geboren?'

Een knik.

Toen leken de medicijnen die Aby moest slikken weer de overhand te krijgen, en zijn ogen zakten langzaam dicht.

Ellis staarde met open mond naar haar vader. Waarom had haar moeder hier nooit iets over verteld? En waarom had haar vader gezwegen? Wat hadden deze leugens voor doel gehad? De gevoelens van verbijstering en ongeloof die het laatste kwartier hadden overheerst werden tijdelijk verdrongen door woede. Hoe kon iemand het in vredesnaam in zijn hoofd halen om een kind essentiële informatie over zijn afkomst te onthouden? En liep er iemand op deze aarde rond die haar nog wat duidelijkheid zou kunnen verstrekken? Zo ja, wie dan? En waar kon ze die persoon vinden?

## Lex, juni 1997

Ik word 's ochtends heel vroeg wakker. Enigszins verward kijk ik om me heen in de grijze ochtendschemering. Mijn vrouw is nog diep in slaap, maar iets heeft me wakker doen schrikken. Ik weet dat het 12 juni 1997 is, maar even kan ik de omgeving niet plaatsen, alsof het weer 1943 is en ik op een heel andere plek wakker had moeten worden. Dan dringt tot me door dat ik niet meer voor mijn leven hoef te vechten, zwerfend over de straten van het door oorlog verscheurde Amsterdam, en ik slaak een zucht van verlichting. Ik ben er de man niet naar om terug te kijken, mijn aard en mijn verleden geven me in dat ik mijn blik altijd op de toekomst gericht houd, maar op ochtenden als deze weet ik dat het verleden ondanks mijn optimisme nooit helemaal verleden tijd kan zijn. Ik heb weliswaar van Hitler gewonnen door mezelf nooit als oorlogsslachtoffer te beschouwen en mijn leven vastberaden in eigen hand te nemen, maar de herinneringen hebben er soms een handje van hun plaatsje op de voorgrond te bevechten.

Even later zit ik met een kop koffie in mijn hand naar bui-

ten te kijken, genietend van het zonlicht dat langzaam terrein wint over het waterrijke, maar groene landschap. Misschien was het een droom die me wakker had doen schrikken, feit is dat ik met nog meer genoeg dan anders het vredige uitzicht in me opneem. Ik recht mijn schouders: genoeg overpeinzingen over de oorlog, dat was toen, nu ben ik veilig en gelukkig!

Toch schrik ik van het gerinkel van de telefoon, alsof ik onbewust een onheilstijding verwacht, zo vroeg in de ochtend.

Ik ken het nummer op het display niet, maar als ik opneem herken ik Ellis' stem direct. Ik kon tot mijn grote spijt niet naar de begrafenis van haar moeder gaan. Leentje was een van de twee, zij het verre, familieleden die ik na de Tweede Wereldoorlog nog bezat, het nazibewind had de rest van mijn familie van de aardbodem gevaagd. Misschien deed het me daarom zo veel verdriet niet naar Australië te kunnen; als je zo weinig familie hebt, ben je des te zuiniger op de mensen die er nog zijn.

'Ja, alles is prima hier, maar ik heb eigenlijk een vraag,' zegt Ellis.

De bijna ademloze spanning in haar stem verbaast me, maar ik heb geen idee van de bom die op het punt staat te barsten. 'Vraag maar raak, Ellis. Kan ik je ergens mee helpen?'

'Ja, zie je, ik denk dat jij de enige bent die me misschien antwoord kan geven. Nu mama dood is, kan ik echt niemand anders bedenken die het zou kunnen weten, maar het is echt heel erg belangrijk dat ik... dat ik...'

Ik hoor dat Ellis moeite doet om zichzelf in bedwang te

houden en een akelig vermoeden komt bij me op.

‘Lex, weet jij wie mijn vader is?’

Nu ben ik het die moeite moet doen om rustig te blijven. Ik heb altijd ergens wel geweten dat de waarheid boven water zou komen, en de leugen waar Leentje me meer dan vijftig jaar geleden toe dwong heeft me nooit lekker gezeten. Ik suste mijn geweten altijd met het idee dat ik niet echt tegen Ellis loog, maar het er gewoon niet over had. Toen Ellis in 1994 met haar man Nederland bezocht en vanuit haar Amsterdamse hotel een bezoek aan de onvermijdelijke Keukenhof combineerde met een lang bezoek aan mij in Leiderdorp, had ze het vaak over haar vader. Het was niet aan mij om dwars tegen Leentjes uitdrukkelijke wens in plompverloren te zeggen dat Aby haar vader niet was. Leentje had de weinigen die wisten dat Aby alleen de vader van hun drie zoons was, altijd op niet mis te verstane wijze laten weten dat het geheim van de vader van Ellis met haar mee het graf in zou gaan.

Ik zucht diep, en ben vreemd genoeg bijna blij dat ik nu eindelijk eerlijk kan zijn. ‘Ja, ik moet zeggen dat ik me al afvroeg wanneer je erachter zou komen. Maar geloof me, Ellis, ik weet echt niet wie je vader is. Het enige wat ik weet is dat het niet Aby is.’

‘Hoe lang weet je dit al?’

‘Al sinds negentienzesenveertig.’

‘Wat?! En je hebt er nooit aan gedacht het me te vertellen?!’

‘Ellis, je moet begrijpen dat het andere tijden waren. Nu is het niet meer zo erg als een meisje ongehuwd zwanger raakt, maar toen was het nog een schande. Bovendien was de oor-

log net afgelopen. Nederland lag in puin en iedereen deed vreselijk zijn best om zijn leven weer op te pakken. Leentje was eenzaam, ze was net terug uit Theresienstadt en jij was nog maar zo'n kleintje. Je moeder duwde iedereen weg, zelfs mij en haar zus, en ze heeft me bezworen er nooit of te nimmer op terug te komen.'

'Maar waarom, Lex, waarom?!'

'Omdat ze haar kinderen nooit heeft willen belasten met haar herinneringen aan de oorlog. Ze was vastbesloten jullie te beschermen tegen de gruwelen van de concentratiekampen en jullie een gelukkige, normale jeugd te geven. En ik snapte die wens maar al te goed, Ellis. Bijna al onze familieleden waren dood, omgebracht door de Duitsers, wij waren de enige drie die nog leefden. We hebben allemaal geleden in die oorlogsjaren en wilden niets liever dan die ellende achter ons laten. Ik was het misschien niet eens met haar beslissing letterlijk alles te verzwijgen, maar ik kon niet anders dan meegaan in haar eis. Zij was jullie moeder.'

Het blijft een hele tijd stil. Ik kan bijna horen hoe Ellis worstelt met haar verwarring, haar verdriet en haar woede.

'Ik snap het ook wel, Lex. Mama hield van ons en wilde dat we nooit gekwetst zouden worden. Het is alleen zo vreselijk moeilijk om er na tweeënvijftig jaar achter te komen dat je vader je vader niet is.'

'Dat begrijp ik, Ellis, echt waar, en het spijt me dat ik mijn mond moest houden. Ik vind het heel erg dat ik je er verder ook niet mee kan helpen. Je moeder was de enige die wist wie je vader was, dus ik vrees dat je daar nooit achter zal komen.'

Ellis zucht diep. 'Ik denk dat je gelijk hebt, dat geheim is

inderdaad met haar mee haar graf in gegaan, precies zoals ze wilde.’

‘Ik ben heel blij dat we eindelijk open kunnen zijn, Ellis, en laat me weten als ik je ergens mee kan helpen.’

‘Dank je wel, Lex, misschien houd ik je aan die belofte.’

Opgelucht dat Ellis in ieder geval rustiger was geworden tijdens ons gesprek, hang ik op. Toch zit het me dwars. Ik heb Leentjes vurige wens om haar verleden voor haar kinderen verborgen te houden, geëerbiedigd, maar ik ben zojuist wel geconfronteerd met de gevoelens van iemand die het idee heeft dat haar hele leven is gebaseerd op een leugen. En ikzelf heb deel uitgemaakt van het complot dat garant stond voor de instandhouding van die leugen. Hoe is het toch mogelijk dat we allemaal in dit wespennest verzeild zijn geraakt?

Mijn gedachten gaan terug naar september 1945, de dag dat ik mijn veilige onderduikadres in Roelofarendsveen verliet en terugkeerde naar Amsterdam. Ik werd verscheurd door de wens om bij mijn ‘surrogaatfamilie’ in Roelofarendsveen te blijven en het verlangen op zoek te gaan naar mijn nicht, Klaartje, die in de Maasstraat een huis toegewezen had gekregen in afwachting van de mogelijke thuiskomst van haar man. Ik was net zestien, en de gedachte dat ik toch nog familie had was als koppige wijn die rechtstreeks naar mijn hoofd steeg. Zij zou toch net zo blij zijn als ik dat er nog iemand de oorlog had overleefd? Niets bleek helaas minder waar. Klaartje wilde eigenlijk niet zo veel met me te maken hebben en wees me koud de deur, iets wat ik haar nooit heb vergeven. Toen in 1946 Leentje ook bij haar op de stoep stond, met een toen een jaar oude baby op haar arm, dacht ik dat dat alles zou veranderen. We waren een familie, hoe klein ook! Helaas

bleek de werkelijkheid anders. Gekwetst bande ik beide vrouwen uit mijn leven, ik zou het wel redden zonder familie! Ik was destijds nog te jong om te begrijpen waarover ze zich zo opstelde. Pas veel later ben ik gaan inzien dat iedereen deed wat nodig was om te overleven. In Klaartjes toekomstbeeld was duidelijk geen plaats voor een eenzame jongen. Het contact met Leentje herstelde zich later, vooral door de inspanningen van mijn eerste vrouw Sonja, maar het contact met Klaartje is altijd moeizaam gebleven.

‘Goedemorgen, lief, wie was dat?’ De stem van Corrie, mijn tweede vrouw, rukt me uit mijn overpeinzingen.

‘Dat was Ellis, uit Australië. Ze is er eindelijk achter dat Aby haar biologische vader niet is.’

‘Ach, dat moet moeilijk voor haar zijn. Ik kan me niet voorstellen hoe ze zich moet voelen.’

Ik antwoord niet, en Corrie lijkt te begrijpen dat ik even tijd nodig heb om tot mezelf te komen. We zijn al jaren erg gelukkig met elkaar, en ze kent me als geen ander. Ik weet eigenlijk niet hoe het komt dat ze het aan me ziet als ik overspoeld wordt door herinneringen, maar ze weet feilloos dat ze me dan de tijd moet gunnen. Hoe fijn we het ook hebben samen, er zijn demonen uit het verleden die ik alleen onder ogen moet komen.

Corrie loopt de tuin in en ik kijk haar na, maar wat ik zie zijn niet haar rug en de zonovergoten tuin uit het heden, maar de beelden uit het verleden. De deportatie van mijn ouders en mijn broers, mijn vlucht vlak voor we op de trein zouden worden gezet. Even word ik overmand door de angst die ik voelde toen ik moederziel alleen door Amsterdam



zwierf, niet verder kijkend dan de dag die voor me lag: hoe kreeg ik iets te eten; waar zou ik vannacht slapen? Dertien was ik, en nu nog kan ik me verbazen over de veerkracht van een zo jonge jongen.

Ik zucht en besluit me mee te laten voeren door mijn herinneringen, de ervaring heeft me geleerd dat de gelukkig schaarse keren dat ze zich opdringen maar beter aanvaard kunnen worden.